

כל תלמיד לומד כבר בבית הספר היסודי שישראל היא מדינה דמוקרטית. מחויבות לדמוקרטיה שלנו היא, לכאורה, חלק מהותי מזהותנו כאן. הן מבחינה תיאורטית-פילוסופית והן מבחינה היסטורית, ישנו קשר הדוק בין תפיסה של זכויות אדם לבין תפיסה של דמוקרטיה, ויש הרואים מחויבות לזכויות אדם ואזרח כנובעת בהכרח מהדמוקרטיה.¹ אם כך, ובבואנו לבחון את תמונת המצב של זכויות האדם בישראל ב-2009, מה ניתן ללמוד על מצבה של הדמוקרטיה בישראל? אם זכויות האדם שלנו הן "על תנאי", האם הדמוקרטיה שלנו היא "על תנאי"? מה בין העדר התוקף המוסרי שביסוד הניסיון להפוך את זכויות האדם למותנות, לבין הסיכון המוחשי שבערעור על יסודות הדמוקרטיה - ומכאן, ערעור על זהותנו?

נהוג להבחין בין שתי תפיסות, או שני היבטים, של הדמוקרטיה - דמוקרטיה פורמלית ודמוקרטיה מהותית. ההיבט הפורמלי נוגע רק לדרך קבלת ההחלטות במדינה; על-פי התפיסה הפורמלית, דמוקרטיה היא משטר שבו כל האזרחים מגיל מסוים ומעלה בוחרים בחופשיות, אחת לכמה שנים, את נציגיהם לשלטון; בתקופות שבין הבחירות מנהלים הנציגים את ענייני המדינה על פי הכרעות רוב. שלטון הרוב הוא הערך העליון בדמוקרטיה הפורמלית, המינימלית, וזכויות האדם, בעיקר אלה של המיעוט, תלויות במידה רבה ברצונו הטוב של הרוב. אולם, שמירה על העקרונות הפורמליים לבדם אינה מבטיחה את קיומה של דמוקרטיה מהותית. התפיסה של דמוקרטיה מהותית התגבשה מתוך ההשקפה שהמדינה קיימת למען האנשים החיים בה, ולא להפך; בראייה כזו, הבסיס הערכי של המשטר הדמוקרטי מותנה במימוש ערכים של זכויות אדם ואזרח - מתוך ההכרה בערך האדם ובכבודו, בהיותו יצור חופשי, בשוויון כל בני האדם, ובכך כי לכל אדם, מתוקף היותו אדם, נתונות זכויות יסוד. הגישה המהותית רואה את ההגנה על זכויות האדם כיסוד מרכזי במשטר דמוקרטי. לפי גישה זו, קונפליקטים בין הגנה על זכויות לבין הכרעת הרוב הם ביטוי טבעי ומהותי של שני יסודות דמוקרטיים חיוניים.

יתרה מכך: הזיקה בין זכויות אדם לדמוקרטיה היא דו-כיוונית. מחד גיסא, יש זכויות אדם שהשמירה עליהן היא תנאי הכרחי לקיומו של משטר דמוקרטי - חופש הביטוי, חופש המידע, הזכות להתאגדות, הזכות לבחור ולהיבחר ועוד. בלי הזדמנות שווה לממש זכויות אלו לא תתקיים דמוקרטיה אף לא במובן הצר והפורמלי, שכן כיצד יגיעו האזרחים להכרעת רוב כזו או אחרת ללא דיון ציבורי אמיתי ופתוח? כך, ללא זכויות אדם מסוימות לא תתכן אף דמוקרטיה פורמלית גרידא. מאידך גיסא, ההגנה על זכויות האדם מתחייבת מכוח התפיסה הדמוקרטית המהותית, כפי שתואר לעיל; ועל כן פגיעה בעקרונות דמוקרטיים - כגון הליכי חקיקה נאותים או הפרדת הרשויות - פוגמת ביכולת להגן על זכויות האדם.

במרכזו של דוח זה עומדת מגמה שהתחזקה בישראל בשנה האחרונה, והיא התפתחותו של שיח ציבורי, ולעיתים אף של פרקטיקה, של התניית זכויות: התנייה בחובות, התנייה ביכולת כלכלית או התנייה בהשתייכות (או אי-השתייכות) לקבוצה מסוימת. גישה זו, שהובילו בחלק מהמקרים אישי ציבור, קובעי מדיניות, שרים וחברי כנסת, מנוגדת למושכלות יסוד של תפיסת זכויות האדם - שזכויות האדם הן אוניברסליות, שכל אדם זכאי

1 להרחבה ראו: חגי שנידור, **התיתכן דמוקרטיה ללא זכויות אזרח?**

<http://www.acri.org.il/Story.aspx?id=362>;

רות גביזון, **זכויות אזרח ודמוקרטיה**,

<http://www.acri.org.il/Story.aspx?id=365>, באתר **האגודה לזכויות האזרח**.

להן מעצם היותו אדם, ושאינן להתנותן במילוי חובות. התניות אלה יש בהן כדי לפגוע בדמוקרטיה, שבבסיסה, כאמור, עומד הצורך להבטיח את זכויות האדם ולמנוע פגיעה במיעוט על-ידי רוב עריץ.

הפגיעה בזכויות והתנייתן נעשית ברמות ובטכניקות שונות. לעיתים היא מפורשת ומוצהרת, בעיקר כאשר היא מופנית כלפי המיעוט - זהו המצב במקרה של המיעוט הערבי בישראל. השנה החולפת התאפיינה בגל של התבטאויות, הצעות חוק ויוזמות גזעניות, המאיימות לפגוע בחופש הביטוי, בחופש הפעילות הפוליטית ובזכות ללשון ולתרבות של האזרחים הערבים; ולהתנות את זכויות היסוד שלהם - לשוויון, לחינוך, לעבודה - ואף את עצם אזרחותם - בחובות כגון שירות צבאי או לאומי, או בקבלת הנרטיב הציוני ובהכחאת "נאמנות". נדמה כי לדידם של רבים בקרב הציבור היהודי ושל רבים מנבחרינו, אזרח ערבי בישראל זכאי לשוויון ולהגנה על זכויותיו רק בתנאי שיוותר על זהותו הלאומית, על תרבותו, על שפתו ועל מורשתו ההיסטורית.

התניה של זכויות עשויה להיות גם עקיפה, משתמעת וסמויה. כך, למשל, הפכו ועדות הקבלה ביישובים קהילתיים, באמצעות הכללת תנאי קבלה עמומים כגון "התאמה חברתית", כלי להדרה ולפגיעה בזכות לשוויון ובזכות לדיור של כל מי שאינו "משלנו". ערבים, מזרחים, רוסים, אתיופים, דתיים, אנשים עם מוגבלויות, משפחות חד-הוריות וזוגות בני אותו המין. פגיעה דומה בזכות לשוויון ובזכות לחינוך מתרחשת במוסדות חינוך המקיימים מבחני מיון והמעמידים דרישות ל"התאמה לאופי המוסד", שבשלן, למשל, לא מתקבלים לבתי ספר מוכרים שאינם רשמיים תלמידים ממוצא אתיופי או תלמידים חרדים ממוצא מזרחי.

סוג נוסף של התניית זכויות, ששכיחותו עולה בשנים האחרונות, קשור למצב כלכלי. בשני העשורים האחרונים אנו עדים למגמה של צמצום דרסטי במחויבות המדינה להבטיח את מימושו של הזכויות החברתיות - לקיום בכבוד ולביטחון סוציאלי, לחינוך, לבריאות, לדיור נאות ולעבודה. הביטוי לכך, בין השאר, הוא התגברות ההפרטה, הזולגת גם לשירותים החברתיים הבסיסיים ביותר, ומאיימת על השוויוניות ועל האוניברסליות של הזכויות החברתיות. זכויות אלה - ובפרט הזכות לחינוך והזכות לבריאות - הופכות במידה הולכת וגדלה לתלויות-אמצעים. הפיכתן של הזכויות למצרך, שנגיש רק למי שהפרטה מצויה בכיסו, פוגעת בדמוקרטיה, שכן מימושו של הזכויות החברתיות הוא תנאי למימוש הזכויות האזרחיות ולהיותו של האזרח שותף אמיתי ומשפיע בחברה ובמדינה שבהן הוא חי.

לבסוף, אי אפשר לדון בדמוקרטיה ובזכויות האדם בישראל בלי להתייחס לשטחים הכבושים. במשך ארבעים ושניים שנות כיבוש הנהיגה ישראל בשטחים שכבשה משטר בלתי דמוקרטי, שבו נשללות זכויותיהם של מיליוני בני אדם בכל תחומי החיים. מצב זה מטיל צל כבד על הגדרתה של ישראל כמדינה דמוקרטית. זכויות הפלסטינים בשטחים הכבושים אינן מותנות - הן פשוט אינן קיימות. החוק הישראלי מעולם לא סיפק הגנה לזכויותיהם של הפלסטינים תושבי השטחים, וגם בג"ץ לא הוכיח עצמו כמי שמסוגל לשמור על מינומו של זכויות אדם במצב של כיבוש². פועל יוצא של הכיבוש המתמשך הוא התערעות היסודות הדמוקרטיים בתוך מדינת ישראל: כך, למשל, חשפה בראשית השנה המלחמה בעזה את שבריריותו של חופש הביטוי בישראל.

במצב שבו נורמות מתדרדרות ועקרונות דמוקרטיים מתנוונים, הנפגעים הראשונים הם תמיד קבוצות המיעוט או קבוצות מוחלשות. אולם כרסום בזכויות הוא תופעה שהולכת ומתפשטת, הן במספר הקבוצות הניזוקות והן בהיקף הזכויות הנפגעות. בישראל של 2009, "המדרון החלקלק" כבר אינו מושג תיאורטי, אלא סכנה

2 להרחבה ראו למשל: פסיקה במבחן, באתר המוקד להגנת הפרט, http://www.hamoked.org.il/bgz_home.asp

מוחשית. זכויות האדם רלבנטיות לכולנו; שמירה על זכויות האדם ועל הדמוקרטיה שומרת עלינו; כשאלו מתערערים - כולנו בסכנה וכולנו עלולים למצוא את עצמנו במצב שבו זכויותינו נפגעות.

שמירה על זכויות האדם היא ערך מוסרי והיא חלק מתפיסה מהותית של דמוקרטיה; למי שעוד זוכר את השיעורים הרלבנטיים באזרחות - זהו גם, לכאורה, חלק מזהותנו. אבל דווקא לחברה שסועה ומגוונת כמו בישראל, שמירה על זכויות האדם יכולה גם להיות דבר מה נוסף: הזדמנות לכך שהערכים האוניברסליים של זכויות האדם יהוו עבור כולנו מוקד להזדהות משותפת, מבלי לוותר על זהותנו האישית הדתית, הלאומית, המגדרית, המעמדית או אחרת. מעבר לכל ההבדלים שמפרידים בינינו, זכויות האדם הן ערך משותף שכולנו חולקים. אם נדע לממש זאת, אף אחד מאיתנו לא יהיה "על תנאי". או אז נוכל כולנו להתגאות - הן בזהותנו האישית או הקבוצתית, והן בהשתייכותנו לחברה בישראל, כחלק מדמוקרטיה מהותית השומרת על זכויות האדם של כולנו.